



УРОКИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ: ХОРВАТІЯ І БОСНІЯ: АНТИПОДИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ БАЛКАНІВ

Автор дослідження:
Ян Ерл-Ружицький



ЗМІСТ

Резюме

Навіщо Україні вивчати досвід відновлення Балкан?

Наслідки воєнних конфліктів у Косово й Боснії та Герцеговині

Інституційний вимір повоєнного відновлення Балкан

Досвід повернення біженців

Гуманітарне розмінування

Роль міжнародної допомоги в повоєнному відновленні регіону

Рекомендації для української влади

Рекомендації для міжнародних партнерів, донорів України

Резюме

На тлі розпаду Югославії Балканський регіон сколихнули жахливі війни, які стали найбільшими у Європі з часів завершення Другої світової. Це стало справжнім тестом на стійкість для Європейського Союзу та НАТО, позаяк ніхто не очікував одночасних конфліктів такої інтенсивності в регіоні.

Це дослідження має на меті проаналізувати історичний досвід повоєнного відновлення двох балканських держав – Боснії і Герцеговини та Хорватії. Саме ці країни обрані неспроста: вони є фундаментально протилежними прикладами того, як можуть розвиватися держави після війни. Перебуваючи у фактично подібних вихідних точках, зараз ці дві держави мають абсолютно різні позиції у світовій спільноті та безпековій архітектурі Європи.

Хорватії вдалося успішно інтегруватися до євроатлантичного простору, ставши одним із найуспішніших прикладів повоєнного відновлення. Враховуючи воєнну спадщину, економічні показники Хорватії демонструють значний потенціал держави до подальшого розвитку як уже невід’ємної частини європейської спільноти. Водночас Боснія та Герцеговина застрягла на півдорозі: розірвана етнічними конфліктами, які регулярно політизуються, вона так і не змогла вийти на системний шлях європейської інтеграції та повноцінно відновитися після війни. Ефективність міжнародної допомоги БiГ стрімко знижується через потрапляння країни в цикл залежності від зовнішніх стимулів, що звело нанівець поняття сталого розвитку на тлі неефективного використання міжнародної допомоги.

Порівнявши досвід повоєнного відновлення двох країн, автор пропонує конкретні рекомендації для української влади та міжнародних партнерів і донорів України, зокрема:

- 1) **Фокус на down-top процесах.** Українській владі важливо дати простір для громадських ініціатив «знизу», позаяк вони будуть визначальними для ефективної повоєнної відбудови на місцях.
- 2) **Бюрократія ≠ успіх.** Надмірна бюрократизація процесів розподілення коштів на місцевих рівнях створюватиме штучні перешкоди для реалізації локальних проєктів.
- 3) **Сприйняття біженців крізь призму громади, а не втікачів.** Українські громадяни, що вимушено опинилися за кордоном, мають величезний потенціал для реалізації публічної дипломатії України на міжнародному рівні, а також мають шанси повернутися додому.
- 4) **Розраховувати передусім на себе.** Міжнародна допомога має здатність спорадично скорочуватися або збільшуватися, тож надмірна залежність від зовнішніх стимулів створює ризики для виникнення dependency cycle для України.

- 5) **ОГС = потужна підтримка локальних проєктів.** Позаяк великі міжнародні донори, як-от USAID або Світовий банк чи МВФ, мають потенціал надати фінансування стратегічним галузям повоєнної відбудови, закордонні організації громадянського суспільства можуть відіграти значну роль у місцевій розбудові, позбавивши державу та великих міжнародних партнерів тягаря мікроменеджменту.
- 6) **Сприяння громадському контролю.** Задля уникнення внутрішньополітичних та міжнародних конфліктів, пов'язаних із ефективністю та прозорістю розподілу закордонної допомоги, держава має всебічно сприяти висвітленню та обґрунтуванню використання отриманої допомоги.
- 7) **Розробка чітких стратегій.** Для кожної з галузей повоєнного відновлення – від гуманітарного розмінування до відбудови інфраструктури чи повернення біженців – Україна потребуватиме розробки чітких політичних та економічних стратегій, які повинні йти в ногу з часом, відповідати поточним пріоритетам України та регулярно оновлюватись, зважаючи на ефективність втілення тих чи інших завдань післявоєнного відновлення.

Також донорам і міжнародним партнерам рекомендується:

- 1) **Відсутність мікроменеджменту.** Нагляд за ефективністю використаних коштів є цілком прийнятним, однак надмірне втручання в операційні процеси лише заважатиме реалізації проєктів на місцевому рівні.
- 2) **Розподіл фокусу.** Якщо кожен із великих донорів фінансуватиме зусилля з промоції демократії чи покращення урядування, інші сфери повоєнної відбудови залишаться без уваги.
- 3) **Заохочення сталого розвитку.** Для України важливо вийти на такий рівень економічного розвитку, за якого міжнародну цільову допомогу з часом зможуть повністю замінити економічне зростання та закордонні інвестиції.
- 4) **Зміцнення та підтримка довіри.** Важливо регулярно проводити консультації з Україною для розуміння її поточних потреб і пріоритетів, а також для покращення довіри між сторонами.

Результати цього дослідження дозволять особам, що приймають рішення, або ж представникам громадянського суспільства краще зрозуміти процеси повоєнного відновлення на прикладі досвіду Хорватії й Боснії та Герцеговини, що дозволить ефективніше розробити стратегію майбутньої відбудови України.

Навіщо Україні вивчати досвід відновлення Балкан?

Збройні конфлікти на теренах Балканського регіону на зламі тисячоліть стали поворотною історією в розвитку Європи. Здавалося б, після двох кривавих світових війн, що сколихнули чи не кожен куточок земної кулі, мав би закріпити в людській свідомості раціональний страх повторення конфліктів схожої або такої ж інтенсивності. І навіть завершення Холодної війни не принесло довгоочікуваного спокою в регіон. Навпаки, запалило його з новою силою, що вилилося в низку збройних конфліктів, які в науковій літературі та журналістських працях охрестили Югославськими (Балканськими війнами).

Для України цей досвід є важливим передусім через його часову близькість. З моменту завершення Другої світової війни, збройні конфлікти на Балканах, окрім, звісно, повномасштабного російського вторгнення до України, залишаються конфліктами найбільшої інтенсивності у Європі, що відбулись на зламі тисячоліть. У цій роботі автор вважає за доцільним зосередитись на аналізі наслідків збройних конфліктів у Боснії та Герцеговині (1992-1995), а також Хорватії (1991-1995).

Такий вибір обумовлений високою інтенсивністю обох конфліктів, різносторонньою участю в них міжнародних акторів, а також наявність достатнього масиву наукових досліджень для якісного виокремлення уроків повоєнної відбудови для України.

За даними Міжнародного трибуналу ООН щодо колишньої Югославії, унаслідок війни в Боснії та Герцеговині загинуло понад 100,000 людей, тоді як 2.000.000 цивільних, більше ніж половина тогочасного населення країни, були змушені залишити свої домівки¹. Водночас війна Хорватії за незалежність забрала життя понад 14.000 людей, серед яких 43.8% цивільних та 213 дітей. 34.000 ветеранів, 9890 дорослих цивільних та 1142 дітей отримали поранення різного ступеня важкості, при цьому 7551 людина зазнала перебування в концентраційних таборах, а 23.000 дітей втратили одного або двох батьків².

Позаяк пріоритетом цього дослідження є аналіз уроків повоєнної відбудови для України, а не докладний виклад історичних подій, робота фокусуватиметься на окремих аспектах запропонованих конфліктів. Війна в Боснії та Герцеговині ще наприкінці ХХ століття продемонструвала, що

¹ United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2017). The Conflicts | International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. [Www.icty.org; United Nations. https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts](https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts)

² Flögel, M., & Lauc, G. (n.d.). War Stress-Effects of the War in the Area of Former Yugoslavia. <https://www.nato.int/du/docu/d010306c.pdf>

етнічні чистки, геноцид, масові вбивства, сексуальне насилля та спустошення населених пунктів є можливими в сучасному світі. Своєю чергою, досвід війни в Хорватії може слугувати уроком із боротьби з наслідками насильницького переміщення цивільних осіб, ліквідації наслідків точкових та масових бомбардувань, а також відновлення культурної спадщини й відбудови понівечених населених пунктів. Особливої уваги заслуговують гуманітарне розмінування та досвід обох країн із повернення біженців у часи повоєнної відбудови.

Хоча ці конфлікти мають кардинально інший контекст, уроки їхньої відбудови становлять неоціненний досвід для України, яка після завершення війни зіштовхнеться з безпрецедентним викликом із відновлення з часів Другої світової війни.

Наслідки воєнних конфліктів у Косово й Боснії та Герцеговині

Війна в Боснії та Герцеговині. Боснійська війна – міжнародний збройний конфлікт, що відбувався в Боснії і Герцеговині між 1992 і 1995 роками. Зазвичай вважається, що війна розпочалася 6 квітня 1992 року після низки попередніх насильницьких подій. Війна закінчилася 14 грудня 1995 року підписанням Дейтонських угод.

Основними протиборчими сторонами були сили Республіки Боснія і Герцеговина, Республіки Герцег-Боснія і Республіки Сербської, причому останні два утворення були протодержавами, очолюваними і підтримуваними Хорватією і Сербією відповідно.

Демографія. Аналітична записка професорів Університету Загреба Мірни Флегеля і Гордана Лауца містить дані про близько 250.000 убитих цивільних, 35.000 згвалтованих жінок та 2.000.000 біженців на момент активної фази конфлікту в Боснії та Герцеговині³. При цьому на момент початку війни Боснія і Герцеговина була етнічно найбільш змішаною країною колишньої Югославії.

Згідно з переписом населення 1991 року, 43.47% населення Боснії та Герцеговини становили мусульмани, 31.21% – серби, 17.38% – хорвати, 5.54% – югослави (люди, що вважали себе частиною югославської політичної ідентичності та не відносили себе до жодної з інших етнічних груп), тоді як

³ Flögel, M., & Lauc, G. (n.d.). War Stress -Effects of the War in the Area of Former Yugoslavia. <https://www.nato.int/du/docu/d010306c.pdf>

решта населення належала до 18 інших національних та етнічних груп, що склалися з численних народів держав Східної та Центральної Європи⁴.

Переміщення великої кількості людей під час конфлікту, однак, спричинило демографічні зміни в етнічному складі міст і сіл. Хоча в Додатку 7 до Дейтонської мирної угоди була зроблена спроба відновити багатоетнічний характер БіГ⁵, лінії розмежування «етносів» повторювали поділ часів війни, і коли переміщене населення в цілому не повернулося до свого довоєнного місця проживання, етнічна однорідність ще більше закріпилася на політичному та соціально-культурному рівнях. Результатом стало створення окремих, майже моноетнічних громад з незначним змішанням населення⁶. Демографічні наслідки вимушеної міграції населення будуть проаналізовані в окремому розділі.

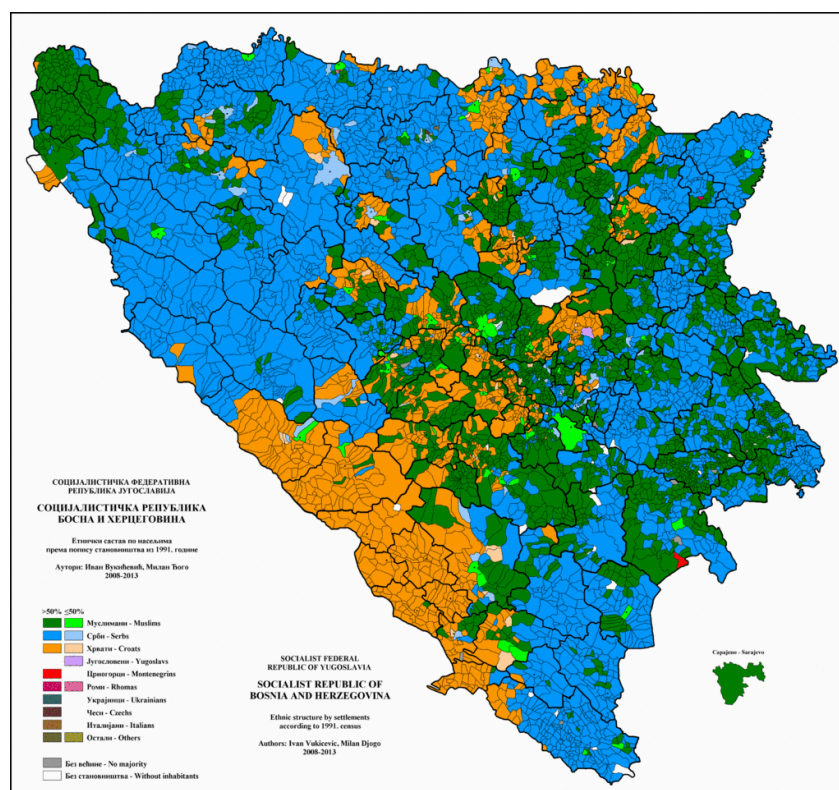


Рис 1. Картографічне зображення перепису населення Боснії та Герцеговини в 1991 р.

⁴ KALYVAS, S. N., & SAMBANIS, N. (2005). Bosnia's Civil War: Origins and Violence Dynamics. In P. Collier & N. Sambanis (Eds.), UNDERSTANDING CIVIL WAR: Evidence and Analysis (pp. 191–230). World Bank. <http://www.jstor.org/stable/resrep02484.11>

⁵ Paczulla, J. (2004). The Long, Difficult Road to Dayton: Peace Efforts in Bosnia-Herzegovina. *International Journal*, 60(1), 255–272. <https://doi.org/10.2307/40204032>

⁶ Tanovic, M. L., Pasalic, S., & Golijanin, J. (2014). Demographic Development of Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Till 1991 and the Modern Demographic Problems. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 120, 238–247. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.02.101>



Рис 2. Населення БіГ за національною ознакою станом на 1991 р.

Економіка та інфраструктура. Згідно з доповіддю ЦРУ США, розсекреченою в 2013 р., станом на 1995 р. Боснія і Герцеговина потребувала інвестицій розміром щонайменше \$8.000.000 (за тодішнім курсом) для відновлення економіки держави до повоєнних показників.

Утім ця сума залежала (і певним чином досі залежить) від рівня використання закордонної допомоги: що більше держава користується послугами іноземних компаній, то більшим є їхня фактична ціна. При цьому станом на той же час Боснія та Герцеговина потребувала мінімум \$2.400.000 для відновлення житлового фонду, який, своєю чергою, мав би стимулювати притік біженців, що покинули країну внаслідок конфлікту⁷.

Загалом економіка країни зазнала сильної шкоди: за даними Світового банку, у 1990 р. ВВП країни скоротився в 7 разів упродовж 1990-1995 рр., при цьому річне ВВП на душу населення скоротилося від \$1900 до \$288 за той самий час. Утім станом на 2023 р. показники ВВП БіГ перебували на рекордному рівні: \$27.5 млрд⁸. Про причини такого стрімкого відновлення йтиметься в наступних розділах дослідження.

При цьому загальні збитки від воєнних дій становили \$200 млрд. На момент завершення війни у 1995, у порівнянні з 1991 роком, промислове виробництво в БіГ впали на 90%, щонайменше 35% доріг та 40% мостів були зруйновані. Лише сама столиця зазнала збитків на \$18,5 млрд, тоді як рівень безробіття порівнювався до 90%⁹.

⁷ “C05 962553 Bosnia and Croatia: The Cost of Reconstruction.” Central Intelligence Agency, 1995. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1995-11-20.pdf>

⁸ “GDP (Current US\$) - Bosnia and Herzegovina | Data.” Data.worldbank.org, World Bank, data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=BA.

⁹ Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини | Центр Дністрянського. (n.d.). Dc.org.ua. Retrieved July 30, 2024, from <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>

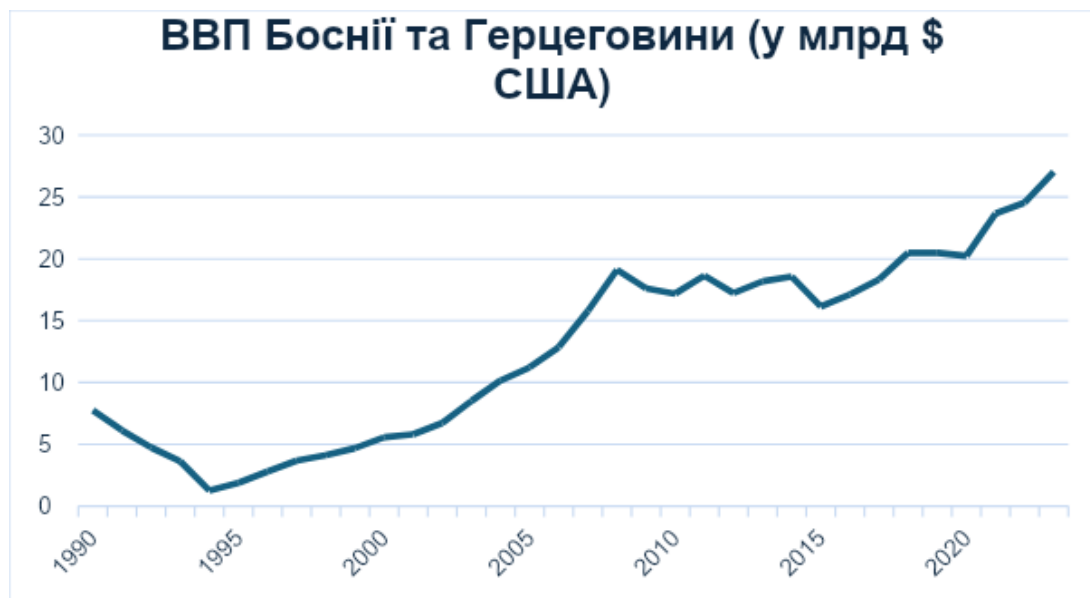


Рис 3. Графік ВВП Боснії та Герцеговини в млрд \$ США протягом 1990-2023 рр. Адаптовано за вищецитованими даними Світового банку

Політика. Безпосереднім політико-дипломатичним наслідком війни стало укладення Дейтонських угод, що проклали шлях до формального розв'язання конфлікту. Механізми управління, створені за цим договором, залишаються чинними і сьогодні. Згідно з угодою, БіГ є єдиною державою, що складається з двох політичних утворень: Федерації Боснії і Герцеговини (ФБіГ), де проживають переважно боснійці та хорвати, і Республіки Сербської (РС), де переважає сербське етнічне населення. Угода визнає багатоетнічний вищий уряд, який здійснює зовнішню, дипломатичну та фіскальну політику. Президія складається з трьох членів: по одному боснійцю і хорвату від ФБіГ та сербу від РС.

Ці три особи очолюють Президію на ротаційній основі. Дейтонська мирна угода також визнає другий рівень управління (second-tier government), в якому уряди ФБіГ і РС здійснюють нагляд за більшістю державних функцій у своїх регіонах. Крім того, Дейтонська мирна угода заснувала Офіс Високого представника (ОВП) для нагляду за виконанням угоди. Високого представника обирає Рада з виконання Мирного Договору (РМД), орган, до складу якого входять 55 країн та міжнародних акторів. Відповідальність за виконання військових аспектів Дейтонської мирної угоди була покладена на НАТО. У 2004 році сили НАТО передали відповідальність за підтримку стабільності в БіГ силам під проводом ЄС¹⁰.

¹⁰ Haves, E. (2023, October 6). Western Balkans and the Dayton Peace Agreement. House of Lords Library; UK Parliament. <https://lordslibrary.parliament.uk/western-balkans-and-the-dayton-peace-agreement/#heading-6>



Рис 4. Президент Союзної Республіки Югославія Слободан Мілошевич, Президент Республіки Боснія і Герцеговина Алія Ізетбегович та Президент Республіки Хорватія Франьо Туджман парафують проект Дейтонських мирних угод¹¹

Чи була Дейтонська угода успішною? Коротка відповідь: і так, і ні. З одного боку, договір встановив довгоочікуване припинення вогню, що було 35-ю спробою припинити кровопролиття. Основна мета – зупинити жорстокість та страждання – була досягнутою. З іншої сторони, сторонам конфлікту не вдалось розв’язати фундаментальні причини війни, що полягали у невідповідності політичного та етнічного поділів країни. Велике нашарування політичних структур, що утворилося після підписання угоди, створило передумови для внутрішнього політичного протистояння між ФБіГ та Республікою Сербською. Остаточна ціль – повноцінно інтегруватися в європейський політичний простір у ЄС – так і залишається в підвішеному стані¹².

¹¹ Schlumbohm, B. (1995). *Dayton Agreement* [US Air Force Dayton Agreement]. <http://www.wpafb.af.mil/photos/index.asp?galleryID=2608>

¹² Dayton Accords 25 Years Later: Bosnia Got Blueprint for Peace but not for Its Future. (n.d.). VOA. https://www.voanews.com/a/europe_dayton-accords-25-years-later-bosnia-got-blueprint-peace-not-its-future/6198692.html

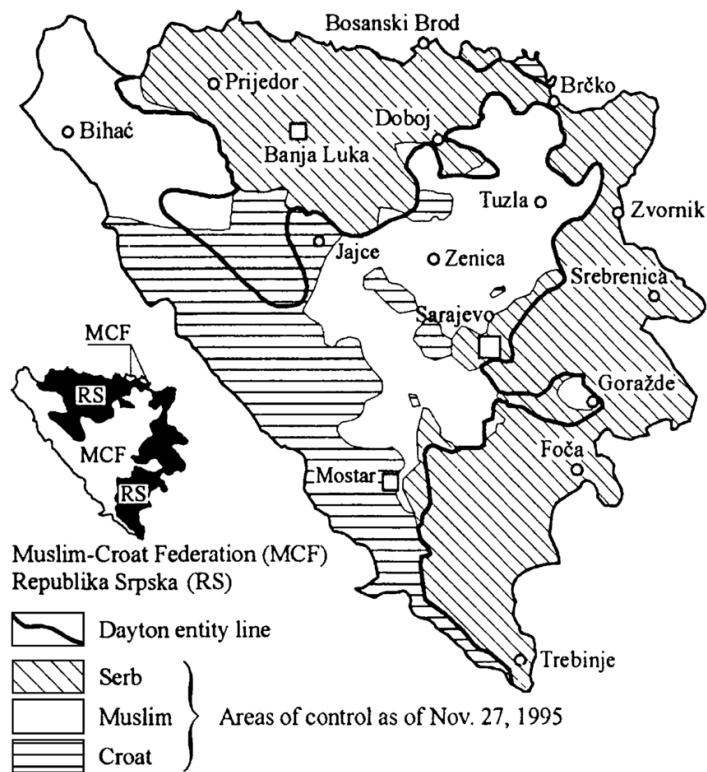


Рис 5. Адміністративно-територіальний поділ Боснії та Герцеговини за Дейтонськими угодами¹³

Війна Хорватії за незалежність. Війна за незалежність Хорватії, що тривала з 1991 по 1995 рік, була конфліктом між хорватськими силами, лояльними до уряду Хорватії, яка проголосила незалежність від Югославії, та контрольованою сербами Югославською народною армією (ЮНА), а також місцевими сербськими силами. Війна спалахнула після проголошення незалежності Хорватії, яка не була визнана сербською меншиною, що призвело до жорстоких збройних сутичок. Конфлікт відзначався інтенсивними боями, етнічними чистками та масштабними руйнуваннями, особливо в таких містах, як Вуковар і Дубровник. Війна завершилася операцією «Буря» у 1995 році, що завершилася встановленням контролю Хорватії над більшою частиною її території та остаточного визнання її як незалежної держави.

Демографія. Під час Війни за незалежність Хорватія зазнала значних демографічних потрясінь, наслідки яких відчуваються й сьогодні. У ході війни етнічна напруженість між хорватами та сербами сягла такої загрозливої динаміки, яка призвела до вимушеного та насильницького переселення сотень тисяч осіб. За оцінками, у 1991 році щонайменше 84.000 хорватів

¹³ Burg, S. L., & Shoup, P. S. (2000). The war in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention. Armonk, Ny Sharpe.

покинули території переважного заселення сербів¹⁴. Більшість несербського населення була вимушено переміщена до початку 1993 року. При цьому загальна кількість біженців оцінюється Парламентською Асамблеєю Ради Європи в більше ніж 600.000 осіб (включно з сербами, хорватами та іншими національностями)¹⁵. Загалом понад 20.000 осіб загинуло у війні¹⁶, а 7163 цивільні особи отримали поранення, зокрема 1132 дитини та 1985 жінок¹⁷.

Після війни Хорватія зіткнулася з проблемою репатріації біженців і переміщених осіб. Повернення сербів до Хорватії було особливо повільним, зіштовхнувшись із соціально-політичними та правовими перешкодами. Попри міжнародні зусилля, спрямовані на заохочення повернення біженців, до початку 2000-х років лише невелика частина сербського населення повернулася до своїх довоєнних домівок, що призвело до значного скорочення сербської меншини в Хорватії. Демографічний ландшафт Хорватії зазнав незворотних змін, а війна прискорила гомогенізацію населення за етнічною ознакою¹⁸.

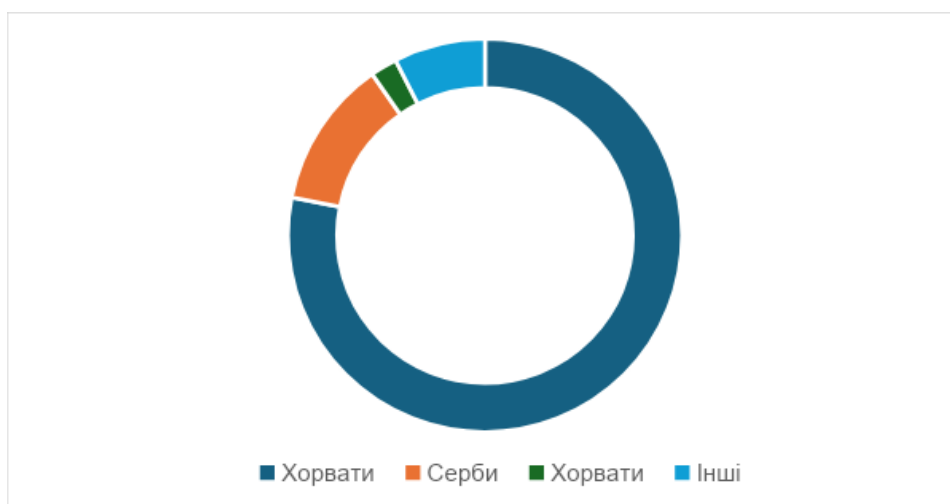


Рис 6. Населення Хорватії за національною ознакою згідно з переписом населення 1991 р.¹⁹

¹⁴ Blitz, B. K. (2006). War and Change in the Balkans: Nationalism, Conflict and Cooperation. Cambridge University Press.

¹⁵ Crisis in Yugoslavia: displaced populations. (n.d.). Assembly.coe.int. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6887&lang=EN>

¹⁶ Zebić, E. (2018, January 15). Ljudski gubici u ratu u Hrvatskoj: 22.211 osoba. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-ljudski-gubici/28976312.html>

¹⁷ Hebrang, A., Henigsberg, N., Golem, A. Z., Vidjak, V., Brnić, Z., & Hrabac, P. (2006). Analiza zbrinjavanja vojnih i civilnih ranjenika u ratnoj agresiji na Republiku Hrvatsku [Care of military and civilian casualties during the war in Croatia]. Acta medica Croatica : casopis Hrvatske akademije medicinskih znanosti, 60(4), 301–307.

¹⁸ Allen, A. (n.d.). Croatia's Constitutional Approach to Human Rights of Minorities. International Law and Policy Brief.

<https://studentbriefs.law.gwu.edu/ilpb/2023/03/14/croatias-constitutional-approach-to-human-rights-of-minorities/>

¹⁹ Yugoslavia - Croatia Census 1991 | GHDx. (2021). Healthdata.org. <https://ghdx.healthdata.org/record/yugoslavia-croatia-census-1991>

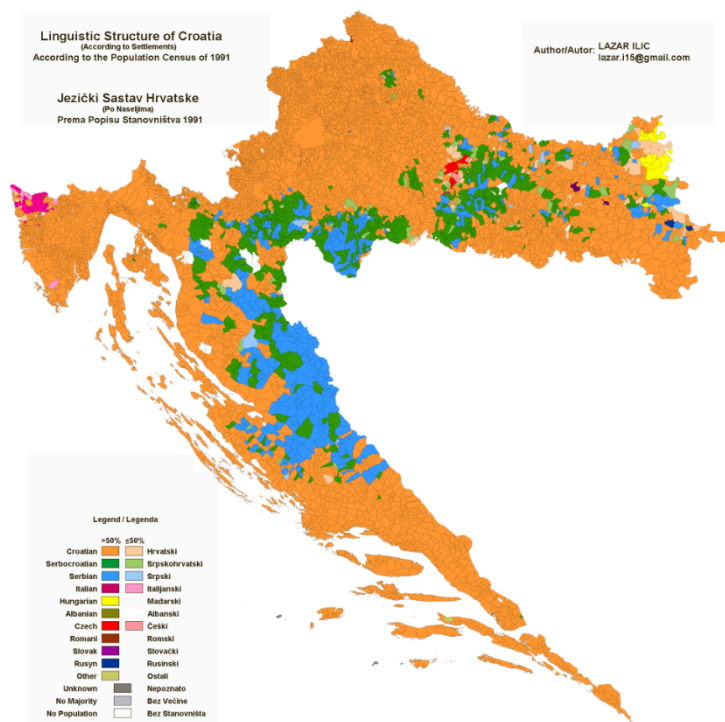


Рис 7. Картографічне зображення розподілу населення Хорватії за мовами в 1991 р. Синім кольором позначені переважно сербськомовні регіони.

Економіка та інфраструктура. Перехід від централізованої планової економіки, що домінувала в комуністичну епоху, до вільної ринкової економіки був одним із найбільших викликів для Хорватії. Після заборони планової економіки Хорватія зіткнулася з проблемою надлишку працівників у державних компаніях, зростаючої деіндустріалізації та втрати ринків. Перебуваючи в так званому *transitional period*, Хорватська економіка зазнала величезного потрясіння, спричиненого чотирирічною війною, позаяк економічну політику довелося пристосовувати до потреб оборони. Великі збитки від конфлікту, які за оцінками 1999 року становили 37,1 млрд. доларів США – 160% ВВП, ускладнили остаточний перехід країни до ринкової економіки та приватизації²⁰.

²⁰ Political and Economic Situation in Croatia | Eurydice. (n.d.). Eurydice.eacea.ec.europa.eu. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/croatia/political-and-economic-situation>

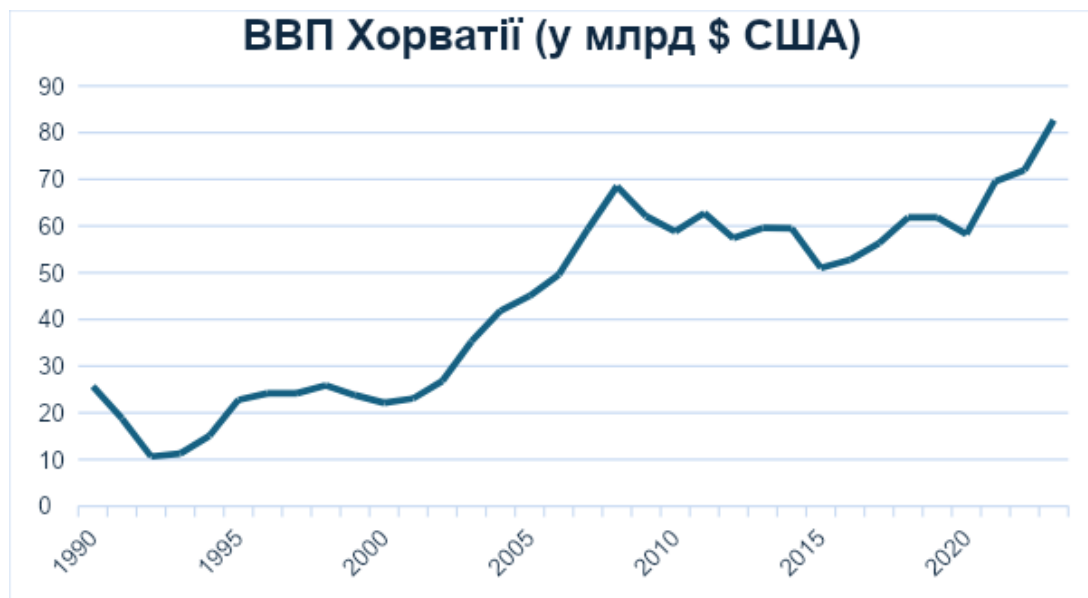


Рис 8. Графік ВВП Хорватії в млрд \$ США протягом 1990-2023 рр. за даними Світового банку

Як і у випадку з Боснією та Герцеговиною, можемо помітити різке падіння економіки протягом 1991-1995 рр. За даними журналу *Europe Review*, приблизно 21-25% економіки Хорватії були зруйновані, тоді як збитки від руйнування інфраструктури, вимушеної міграції населення та фінансової підтримки біженці становили щонайменше \$37 млрд²¹.

Утім, Хорватія зберігала помірний економічний розвиток, який значно посилювався ближче до 2010-х. Це стало можливим завдяки значній закордонній допомозі та рішучості хорватського уряду в процесі повоєнної відбудови.

Політика. Війна за незалежність Хорватії мала глибокі політичні наслідки, які визначили траєкторію розвитку країни на довгі роки вперед. Одним з найважливіших результатів було становлення Хорватії як незалежної та суверенної держави. Однак цей довгоочікуваний суверенітет був здобутий дорогою ціною – як людськими життями, так і глибоким політичним розколом на тлі розсіяного туману війни.

На внутрішньому рівні війна зміцнила владу Хорватського демократичного союзу (ХДС) – партії, яка провела країну через конфлікт під керівництвом президента Франьо Туджмана. Домінування ХДС у хорватській політиці під час та після війни зумовило формування централізованого уряду й політичної культури, яка часто характеризувалася націоналізмом і зосередженістю на державному будівництві. У цей період також відбулася маргіналізація опозиційних партій та утворились умови для обмеженого

²¹ World, & Chamber, I. (2003). *Europe review 2003/04: the Economic and Business Report*. Kogan Page.

політичний плюралізм, оскільки правляча партія прагнула зберегти контроль у роки повоєнного становлення нації²².

Війна також залишила глибокі шрами на етнічному та політичному ландшафті Хорватії. Конфлікт загострив міжетнічну напруженість, особливо між хорватами і сербами, що призвело до масового переміщення населення і спадщини глибокої недовіри, на подолання якої пішли десятиліття. Необхідність реінтеграції зруйнованих війною територій і повернення переміщених осіб створили значні проблеми для політичної стабільності та соціальної згуртованості хорватського суспільства в післявоєнний період²³.

Інституційний вимір повоєнного відновлення Балкан

Боснія і Герцеговина. Інституційною основою повоєнного відновлення БіГ стали Дейтонські домовленості. По суті, вони були не лише мирною угодою між сторонами конфлікту, а й формальним визнанням БіГ як повноцінної держави на тлі розпаду Югославії (*state by international design and of international design*)²⁴. Утім, коли світ зітхнув із полегшенням після завершення активної фази війни, проблема побудови справедливого миру змусила політикум країни заграти новими барвами. Попри намагання світової спільноти сприяти досягненню реалістичного миру в БіГ, Дейтонські домовленості розроблялися міжнародними радниками та експертами, а не громадянами країни, на чий плечі лягло б безпосереднє виконання положень угод²⁵.

Головною проблемою Дейтонських домовленостей став розподіл влади: повноваження були широко розподілені між двома федеральними утворенням – Федерацією Боснії та Герцеговини і Республікою Сербською, а також 10 кантонами, 149 муніципалітетами та Округом Брчко. При цьому виконавчі повноваження федеральної влади БіГ обмежуються веденням зовнішньої політики, фінансовою й митною політикою, а також іншими елементами, що не мають прямого стосунку до фінансування відновлення. Зважаючи на ці фактори, держава не змогла наростити достатнього виконавчого потенціалу для ефективної повоєнної відбудови²⁶.

²² Ramet, S. P., & Goldstein, I. (2019). Politics in Croatia since 1990. In S. P. Ramet & C. M. Hassenstab (Eds.), *Central and Southeast European Politics since 1989* (pp. 273–308). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.

²³ Strong Cities network. (2020, March 3). *Amoral Communities: How Ethnic Identity Prevailed in Croatia's War - Strong Cities Network*. <https://strongcitiesnetwork.org/news/amoral-communities-how-ethnic-identity-prevailed-in-croatias-war/>

²⁴ Correia, S. (2018). State-building and Democratization in Bosnia and Herzegovina, edited by Soeren Keil and Valery Perry. *Southeastern Europe*, 42(3), 414-416. <https://doi.org/10.1163/18763332-04203009>

²⁵ Mullins, L. (2020, December 15). *How Diplomacy Forged The Dayton Accords That Brought "Uneasy Peace" To Bosnia 25 Years Ago*. Wwww.wbur.org. <https://www.wbur.org/hereandnow/2020/12/15/dayton-accords-agreement>

²⁶ Держава має повноваження здійснювати зовнішню політику, закордонну торгівлю, митну політику, фінансову політику, керувати міграційними процесами, комунікаціями, федеральним транспортуванням та контролювати авіаційний простір. Баланс владних повноважень розподілений між суб'єктами (ентитетами) та їхніми складовими: Constitution of Bosnia and Herzegovina; Annex 4, Dayton Agreement.

Поєднання слабкого конституційного устрою та спротиву з боку політичних еліт, які прагнули зберегти концентрацію влади за будь-яку ціну, унеможливило формування інституційної спроможності до повоєнної відбудови на всіх рівнях урядування. Боснія і Герцеговина має обмежену здатність реагувати на складні виклики повоєнної відбудови й переходу до вільної економіки, досі перебуваючи в сильній залежності від закордонної допомоги²⁷.

Економіка держави досі залишається в скрутному становищі, хоча має певні шанси на покращення. За офіційними даними, безробіття в країні становить 10% в порівнянні з показником у 31% у 2011 році²⁸. Тоді як рівень міжнародної допомоги має тенденцію до зменшення на тлі напруженого становища світової економіки, керівництву БіГ усе важче розв'язати проблему дефіциту. Враховуючи прогнозоване зменшення позик (у тому числі безповоротних) від Світового банку та Міжнародного валютного фонду, зарплати в державному секторі, а також соціальне й пенсійне забезпечення серйозно знизяться. Через провал приватизаційних реформ контроль над державними підприємствами міцно закріпився в руках політичних еліт, що відлякує будь-яких закордонних інвесторів²⁹.

Лише в травні 2000 року Рада з втілення миру (Peace Implementation Council, тут і далі – PІC), яка була міжнародним органом, відповідальним за виконання Дейтонських угод, розробила порядок денний для повоєнної відбудови Боснії і Герцеговини в систематичному вигляді. Уперше був складений список ключових інституцій, що були необхідні для зміцнення стійкості держави в довгостроковій перспективі. Окрема увага відводилась доцільному використанню державних доходів: позаяк Дейтонські домовленості надавали недостатньо повноважень федеральній владі для управління фінансами, PІC закликала створити фонд, який би був спрямований на потреби відбудови. Рада також запропонувала реструктурувати систему житлово-комунальних послуг, аби позбутися монополії етнітетів (федеральних суб'єктів) та підпорядкувати цю галузь державним регуляторам.

Щобільше, PІC просувала ідею серйозного реформування державної служби, аби перетворити її на професійну, незалежну й престижну галузь. В економічному плані Рада закликала до впровадження єдиного економічного простору всередині країни, зокрема в галузях оподаткування, ринкової конкуренції, торгівельних стандартів, фінансових послуг та банківського сектору. Що важливо, PІC запропонувала спрямовувати закордонну цільову

²⁷ *SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2022*. (2022). OECD. https://www.oecd.org/en/publications/2022/07/sme-policy-index-western-balkans-and-turkey-2022_2476d818.html

²⁸ *Bosnia-Herzegovina – Unemployment Rate 1999 to 2019*. (n.d.). Statista. <https://www.statista.com/statistics/453933/unemployment-rate-in-bosnia-herzegovina/>

²⁹ *A difficult investment environment*. (n.d.). Federal Ministry for Economic Cooperation and Development. <https://www.bmz.de/en/countries/bosnia-and-herzegovina/economic-situation-91752>

допомогу через державний фонд. Додатково Рада відводила увагу питанню повернення біженців, про що детальніше йтиметься в окремому розділі³⁰.



Рис 9. Схематичне зображення пріоритетних секторів повоєнної відбудови згідно з декларацією Ради з втілення миру від травня 2000 р.

Такий підхід до повоєнної відбудови надає перевагу поступовому розвитку, аніж всеохопним конституційним реформам. Замість прямого розв'язання складних політичних і символічних проблем, багато з яких і близько не створюють умов для компромісів на тлі етнічно розділеної країни, Рада з втілення миру покладалась на економічні стимули для сприяння інституційному розвитку. До прикладу, раніше запропонований розподіл фінансів через державний фонд кардинально впливає на відносини між державою та федеральними суб'єктами БіГ. Якби державні установи отримали достатньо повноважень у межах своєї компетенції для розподілу закордонної допомоги й урядових доходів, це сприяло б так званій *функціональній інтеграції* Боснії та Герцеговини згідно з цінностями Жана Моне³¹.

Простіше кажучи, централізація стала б клейким матеріалом для повоєнної відбудови етнічно розділеної країни.

³⁰ Declaration of the Peace Implementation Council. Office of the High Representative. <https://www.ohr.int/declaration-of-the-peace-implementation-council/>

³¹ Taking On The Commanding Heights - Integration Of Network Industries As A Tool Of Peace Building - A Proposal For The Peace Implementation Council. (2024). European Stability Initiative | ESI. <https://www.esiweb.org/publications/taking-commanding-heights-integration-network-industries-tool-peace-building-proposal>

Хоча Рада з втілення миру запропонувала слушні підходи щодо інституційної відбудови Боснії і Герцеговини, реалізація ідей на практиці виявилася складним завданням. Попри важливі інституційні, управлінські та фінансові реформи, загальний процес політичної перебудови держави був повільнішим, ніж очікувалося. Тим не менше, початкові амбіції щодо досягнення значних реформ у контексті повоєнної відбудови були доволі амбітними. У 1997 у БіГ вдалося остаточно сформувати державні інституції, визначені Дейтонськими домовленостями, а реформи 1998 року сприяли швидшому залученню донорських коштів до країни³². Результатом стало утворення так званого «добродійного кола» (virtuous circle) – на противагу порочному (vicious) – що вже наприкінці 1999 року дозволило залучити близько \$1,5 млрд закордонної допомоги³³.

Серед досягнень реформ кінця 1990-х і початку 2000-х рр. можна виділити³⁴:

- Сильне макроекономічне відновлення, яке забезпечило економічну стабільність на ранньому етапі відбудови.
- Був покладений початок інституційним реформам на державному, ентитетному (суб'єктному) і місцевому рівнях. Досягнутий прогрес у централізації державних інституцій, погоджені основні політичні пріоритети між федеральними суб'єктами БіГ. Вдалося досягти реструктуризації державного боргу, що дозволило Боснії і Герцеговині виконати свої боргові зобов'язання. Останній елемент супроводжувався оновленою фінансовою політикою на всіх управлінських рівнях.
- Скромний початок перехідних реформ у розробці законодавства щодо приватизації та банківського нагляду.

Утім, варто виділити й негативні сторони, які здебільшого стосуються соціального захисту й пакету перехідних реформ. Варто зауважити, що ці галузі користувались пріоритетною увагою донорів та державних установ на зламі тисячоліть:

- Провалене остаточне об'єднання федеральних установ – найбільша інституційна перепона в повоєнній відбудові країни.
- Відсутність послідовної пенсійної політики для вразливих верств населення, що постраждали внаслідок війни.
- Повільна приватизація та низький рівень приватних інвестицій.

³² JANSEN, S. (2006). The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology*, 30(3/4), 177–199. <http://www.jstor.org/stable/29790762>

³³ Net official development assistance received (current US\$) - Bosnia and Herzegovina | Data. (n.d.). Data.worldbank.org. <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.CD?locations=BA>

³⁴ Fischer, M. (2006). *Bosnia's Challenge: Economic Reform, Political Transformation and War-to-Peace Transition*. https://berghof-foundation.org/files/publications/daytone_Conclusion.pdf

- Слабкі реформи банківського сектору, що відштовхували закордонних інвесторів.

Що зараз? Світовий банк вважає Боснію і Герцеговину державою із середньою економікою, якій удалося досягти значного прогресу з середини 1990-х рр. Однак вищезазначені інституційні перешкоди, які так і не були розв'язані, фактично залишили країну на півдорозі до остаточного виходу з повоєнного тягаря. У липні 2015 федеральні суб'єкти БіГ прийняли спільну програму структурних реформ, що сьогодні вважається рідкісним вікном для впровадження інституційних змін у країні. Це підкріплюється широким національним консенсусом щодо необхідності подолання інституційних викликів та помірним тиском партнерів, ключових для повоєнної відбудови БіГ. Основний економічний виклик країни – відсутність балансу економічної моделі: державні політики та стимули направлені здебільшого до публічного, аніж приватного сектору; перевага надається споживанню, аніж інвестиціям, а також імпорту замість експорту. Для виходу з мертвої точки Боснія і Герцеговина мусить завершити приватизаційні реформи, які б дали поштовх до розвитку малих і середніх підприємств, а також сприяли б росту великих компаній, збільшували експортний потенціал країни та створювали довгоочікувані робочі місця в приватному секторі³⁵. Розв'язавши ці економічні виклики, а також багатостраждальну конституційну реформу, Боснія і Герцеговина має шанс завершити процес повоєнної відбудови та стати на шлях по-справжньому сталого розвитку.

Хорватія. Як і у випадку з Боснією і Герцеговиною, у другій половині 1990-х рр. Хорватія все ще оговтувалася від безпосередніх наслідків збройного конфлікту: тьмяна економічна ситуація, безробіття, понівечена інфраструктура, мінне забруднення – усе це лише погіршувало становище населення країни на тлі повоєнного спустошення.

Позаяк Хорватія не потерпала від непевного розподілу владних повноважень, будучи унітарною державою, її уряду вдалося швидко зосередити зусилля для вироблення плану повоєнної відбудови. Інституційною основою відновлення став Проєкт соціального та економічного відновлення Хорватії (Croatia Social and Economic Recovery Project, тут і далі – CSERP)³⁶. Це багатосекторальний проєкт, що підтримував соціоекономічний розвиток регіонів Хорватії, які постраждали від війни³⁷.

³⁵ *Overview of Bosnia and Herzegovina.* (n.d.). World Bank. <https://www.worldbank.org/en/country/bosniaandherzegovina/overview#1>

³⁶ (n.d.). *Croatian Social and Economic Recovery Project [Review of Croatian Social and Economic Recovery Project]*. Republic of Croatia and World Bank.

<https://documents1.worldbank.org/curated/pt/493971468746814773/pdf/e10330ECA0EA0P076730.pdf>

³⁷ Подальший аналіз плану у цій статті заснований на вищезитованому документі уряду Хорватії та Світового банку.

Цільовими групами проєкту було населення регіонів, де відбувались бойові дії, а також біженці, які повернулись з-за кордону, внутрішньопереміщені особи та представники національних меншин і малих районів країни.

Коли реалізація CSERP розпочалась у 2005 році, у Хорватії було недостатньо адміністративних спроможностей на місцевому рівні, аби ефективно керувати регіональними процесами відбудови. Тож в основу проєкту ліг принцип «ініціативи знизу» (bottom-up) для задоволення безпосередніх потреб населення «на землі». Через надання грантових коштів держава підтримувала розвиток малих і середніх підприємств, кооперативів, фермерських господарств, а також будь-яких ініціатив, які сприяли працевлаштуванню населення. Цільова допомога надавалась зокрема й муніципалітетам, спільнотам, неурядовим і місцевим організаціям та установам, як-от садочкам, школам, молодіжним об'єднанням, центрам для осіб похилого віку, бібліотекам, установам соціального добробуту та культурним центрам. Сукупно це сприяло соціальній інклюзії через покращення доступу населення, яке постраждало від війни, до суспільних послуг та ініціатив. CSERP також підтримував відновлення малої соціально-економічної інфраструктури та заходи з розмінування³⁸.

CSERP завершився 31 грудня 2010, виконавши мету щодо підтримки економічного та соціального відновлення територій, постраждалих від війни. Усі 13 адміністративно-територіальних одиниць Хорватії, які підпадали під поняття «зон особливої уваги з боку держави», успішно отримали допомогу від проєкту³⁹, зокрема:

- Успішно реалізовано 427 субпроєктів, серед яких 125 стосувалися соціальної інклюзії, 67 охоплювали відновлення інфраструктури в малих громадах, а 211 підтримували малі та середні підприємства, а також кооперативи;
- Понад 84.000 бенефіціарів проєкту отримали пряму користь від запропонованих субпроєктів;
- Завдяки грантовій підтримці, Хорватії вдалося створити 1341 нове робоче місце, що створило загальний дохід сумою в €11 мільйонів завдяки малому та середньому бізнесу й кооперативам;
- 33.269 жінок безпосередньо отримали допомогу в рамках проєкту, а 763 із них отримали нові робочі місця.
- 12.2 км² сільськогосподарських угідь були розміновані та готові для врожайних сезонів;

³⁸ Croatian Social and Economic Recovery Project (CSERP) - Institut za razvoj i međunarodne odnose. (2020, February 20). Institut Za Razvoj I Međunarodne Odnose. <https://irmo.hr/projects/croatian-social-and-economic-recovery-project-cserp/>

³⁹ Post Conflict Reconstruction - Croatia | ReliefWeb. (n.d.). Reliefweb.int. <https://reliefweb.int/report/croatia/post-conflict-reconstruction>

- 5000 чиновників та представників громадянського суспільства отримали спеціалізовану освіту в галузях стратегічного регіонального планування, управління витрат, проєктного менеджменту, ведення бізнесу та закупівель через тренінги.
- Розроблені 4 регіональні операційні програми (ROP). Окрім цього, уся грантова документація була синхронізована з вимогами Європейського Союзу.

Загальна вартість проєкту становила €60 млн, серед яких €35 млн фінансувалися Світовим банком, а €25 млн були покриті урядом Хорватії. Цільова допомога Світового банку охоплювала суспільноорієнтовані ініціативи: соціальну інклюзію, економічне відновлення та розбудову інфраструктури в малих регіонах (приблизно €25.4 млн), заходи з розмінування (€8.5 млн) та розбудову операційних спроможностей громадянського суспільства, тренінги, а також заходи з проєктного менеджменту (€1.1 млн)⁴⁰.

Міністерство регіонального розвитку, лісогосподарства та управління водними ресурсами Хорватії продемонструвало непохитну рішучість протягом реалізації проєкту. Уряду вдалося налагодити багатосекторну співпрацю між різними міністерствами, а на регіональному рівні держава співпрацювала з органами місцевої влади, агентствами регіонального розвитку, муніципалітетами, спільнотами, приватним сектором та неурядовими організаціями. Важливу роль в успіху CSERP відіграла й співпраця з міжнародними партнерами, про що йтиметься в окремому розділі.

Досвід повернення біженців

Боснія і Герцеговина. До моменту підписання спільного рамкового договору про мир у Боснії та Герцеговині 14 грудня 1995 року, щонайменше половина тогочасного населення БіГ були вимушені покинути свої домівки через війну. Приблизно 1.1 млн були внутрішньопереміщеними особами, а 1.2 млн поїхали за кордон. Серед останньої категорії біженців щонайменше 500.000 шукали притулку в сусідніх країнах, а 700.000 – у державах Західної Європи, причому значна частка біженців БіГ оселилася в Німеччині. Навіть після підписання мирного договору передача контролю над передмістям

⁴⁰ (2002). *Croatia Social and Economic Recovery Project (CSERP)* [Review of Croatia Social and Economic Recovery Project (CSERP)]. World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/998481468770749877/pdf/multi0page.pdf>

Сараєво новопроголошеній Федерації Боснії і Герцеговині спричинило переселення понад 50.000 осіб⁴¹, 40.000 із яких переїхали до Східної Боснії⁴².

Згідно зі статистикою Управління Верховного комісара ООН у справах Біженців (UNCHR)⁴³, приблизно 1 млн біженців та ВПО повернулися до середини 2000-х рр., серед яких 43% становили представники етнічних спільнот. Графік нижче засвідчує, що великі повернення етнічних груп до районів заселення своєї більшості відбувалося протягом 2000-2002 рр.

Рік	Біженці	ВПО	Загалом	Меншини
1996	88.039	164.741	252.780	-
1997	120.280	58.295	178.575	45.523
1998	110.000	29.570	139.570	41.191
1999	31.650	43.385	75.035	41.007
2000	18.607	59.347	77.954	67.445
2001	18.693	80.172	98.865	92.061
2002	37.134	70.775	107.909	102.111
2003	14.012	40.303	54.315	44.868
2004	1069	6344	7413	5.303
Загалом	439.484	552.932	992.416	439.509

Рис. 10. Статистика повернення біженців до Боснії і Герцеговини станом на 30 квітня 2004 р.

Основні труднощі, з якими зіштовхнулася Боснія і Герцеговина під час процесу повернення біженців⁴⁴:

- 1) **Логістика.** Враховуючи, що війна завершилася лише в 1995 р., повернення населення до БіГ почалося наступного ж року та зростало експоненційно аж до 2002 року. Керування настільки масштабним міграційним процесом, що складається з численних елементів, вимагало неабиякої відданості уряду країни. Підтримка освітніх закладів, надання послуг у галузі охорони здоров'я, створення робочих місць, забезпечення майнових прав, ідентифікація осіб з втраченими документами – усе це лише невеликий перелік викликів, які постали перед урядом БіГ на тлі понівеченої війною держави.

⁴¹ Переселення було головним чином зумовлене вакуумом влади, відсутністю безпеки, знищеною інфраструктурою та мародерством.

⁴² Cutts, M. (1999). NEW ISSUES IN REFUGEE RESEARCH. The Humanitarian Operation in Bosnia, 1992-95: Dilemmas of Negotiating Humanitarian Access. <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/3ae6a0c58.pdf>.

⁴³ UNHCR Global Report 2004 - Bosnia and Herzegovina | UNHCR. (2024). UNHCR. <https://www.unhcr.org/media/unhcr-global-report-2004-bosnia-and-herzegovina>

⁴⁴ Managing the return of refugees to Bosnia and Herzegovina - Forced Migration Review. (2017). Forced Migration Review. <https://www.fmreview.org/jacquot/>

- 2) **Психологічні труднощі.** Унаслідок репатріації біженці змушені покинути відносно комфортні умови для проживання за кордоном та повернутися до крихкого суспільно-політичного простору та економіки. Хоча БіГ удалося досягти неабияких успіхів в інфраструктурному та економічному відновленні на зламі тисячоліть, повоєнна держава все ще не була готовою забезпечити всі потреби цивільних, що повернулися з вимушеної еміграції, як-от освіти, охорону здоров'я та комунальні послуги.
- 3) **Невідповідність наявного житлового фонду** кількості біженців, що поверталися. З 1 млн внутрішньопереміщених босняків, які покинули власні знищені або захоплені будинки, значна частка людей жила в помешканнях, закинутих іншими переміщеними сім'ями або біженцями. Громадські будівлі перетворювались на центри прийому ВПО. Тому для десятків тисяч сімей із регіонів, які найбільше постраждали від війни, повернення не було вибором, а радше недосяжною метою.
- 4) **Потреба в послідовності.** Аби гармонізувати процес повернення вимушено переміщених осіб до їхніх старих або нових домівок, владі БіГ спершу потрібно було зосередитись на відновленні житлового фонду для внутрішньопереміщених осіб, які, своєю чергою, звільнили б місця для тих, хто повертався з-за кордону.
- 5) **Різний досвід війни.** Незважаючи на величезну кількість біженців, кожен із них потребував різної підтримки від держави – чи то матеріальної, чи то психологічної. Досвід населення, постраждалого від війни, кардинально різнився: хтось втратив домівку, сім'ю, здоров'я або роботу – і кожен із таких випадків вимагав індивідуалізованого підходу для правильного розподілу державних і закордонних ресурсів.



Рис. 11. Матриця потреб біженців на основі доповіді Forced Migration Review

За сприяння Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) Боснія та Герцеговина оновила власне законодавство з питань амністії, повернення біженців, громадянства та майна. Представники UNHCR навчали місцевих юристів, аби останні надавали ефективніший правовий супровід громадянам, що поверталися. До кінця 1999-го року уряду БіГ вдалося запустити базу даних заявок на повернення (Return Application Database System – RADS). Зрештою процес повернення біженців до Боснії і Герцеговини був відносно успішним, хоч і зіштовхнувся з низкою труднощів на своєму шляху.

Хорватія. Як і Боснія та Герцеговина, хорватські біженці зіштовхнулися з ідентичними труднощами повоєнного повернення додому, тож зосередимось на аналізі практичних аспектів репатріації.

23 квітня 1997 року Хорватія створила «Об'єднану робочу групу з питань повернення» (Joint Working Group on Returns – JWG), до якої ввійшли представники хорватського уряду, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) та Тимчасової адміністрації ООН для Східної Славонії (UNTAES). Метою угоди стало запровадження і застосування механізмів для реєстрації та обробки всіх запитів від біженців, які хотіли повернутися до Східної Хорватії. Згідно з угодою, хорватський уряд зобов'язувався «надати рівний доступ та ставлення для безпечного

повернення, реінтеграції та інших механізмів, визначених чинною угодою, для всіх громадян Хорватії, що проживали на сході Хорватії до 1991 або на момент підписання договору»⁴⁵.

Ще довго після закінчення війни Хорватія намагалася розв'язати питання повернення біженців, яке було особливо суперечливим щодо переміщених осіб з числа етнічних сербів. Уряд, який прийшов до влади на початку 2000 року, успадкував від свого попередника дискримінаційні закони і політику щодо сербів, коріння спадщини якої лежало в причинах війни. Незважаючи на початкову міжнародну підтримку нового уряду, зберігався тиск міжнародної з метою усунення перешкод для повернення біженців. Світова спільнота мала побоювання щодо якості забезпечення прав людини та регіональної стабільності на повоєнних Балканах.

Як підписант Дейтонської мирної угоди та Угоди про робочу групу стосовно питань повернення (див. вище), Хорватія взяла на себе зобов'язання сприяти поверненню біженців в усьому регіоні. Однак із цим виникли практичні труднощі, особливо у зв'язку з майже паралельним поверненням біженців у Хорватії та Боснії. Хоча більшість етнічних хорватів, переміщених внаслідок конфлікту, повернулися, менше третини з понад 300 000 переміщених хорватських сербів змогли це зробити. Їхньому поверненню перешкоджали дискримінаційні закони і практика у сфері громадянства, майнових прав та працевлаштування, зокрема в державному секторі. Підхід до переслідування воєнних злочинів ще більше загострив ці проблеми, оскільки серби зіштовхувались із більш суворим ставленням, ніж хорвати⁴⁶.

Позитивніше ставлення наступної влади Хорватії поліпшило умови для повернення сербів, досягнувши певного прогресу у сфері безпеки повоєнної відбудови. Але хорватський уряд не поспішав остаточно покінчити з дискримінаційними практиками стосовно етнічних сербів, особливо щодо майнових прав. Міжнародний тиск сприяв запровадженню умов, які передбачали встановлення відносної рівності, але ключові питання залишалися невирішеними, як-от захист тимчасових мешканців сербських будинків законними власниками. Націоналістичні праві партії, які виступали (і подекуди досі виступають) проти повернення сербів, лише ускладнювали реінтеграційні зусилля. Діяльність хорватського уряду характеризувалася радше напівзаходами, спрямованими на задоволення міжнародних вимог, що, однак, не передбачало повного виконання країною своїх правових зобов'язань⁴⁷.

⁴⁵ *Return of refugees and displaced persons to their homes in Croatia*. (1999). The Council of Europe. Coe.int. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8686&lang=EN>

⁴⁶ *A Half-Hearted Welcome: Refugee Return to Croatia* | Crisis Group. (2002, December 13). Crisisgroup.org. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/croatia/half-hearted-welcome-refugee-return-croatia>

⁴⁷ *Serbs in Croatia*. (n.d.). Minority Rights Group. <https://minorityrights.org/communities/serbs-2/>

Наприкінці 2021 року Хорватія прийняла близько 22.500 біженців, у тому числі приблизно 21.000 біженців з Боснії та 1500 біженців з Югославії. Хорватія також стала домівкою для близько 34.000 внутрішньо переміщених осіб. До 315.000 хорватських біженців залишалися за межами країни і потребували довгострокового вирішення, в тому числі 290.000 в Югославії і 25.000 в Боснії на кінець року. Приблизно 56.000 етнічних сербських біженців повернулися з Югославії та Боснії після підписання Дейтонської угоди (20.000 у 2000 році, переважно з Югославії), у тому числі 13.500 в рамках організованої репатріації; 7.500 випадків возз'єднання сімей і вкрай вразливих осіб, визначених Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН); і приблизно 35.000 спонтанних повернень. Практично всі репатріанти з числа етнічних сербів повернулися до колишніх районів, що на той час перебували під захистом ООН⁴⁸.

Гуманітарне розмінування

Боснія і Герцеговина. До повномасштабного російського вторгнення до України Боснія і Герцеговина вважалася однією з найзабрудненіших вибуховими предметами країною у світі. Однак уже 8 вересня 2023 року уряд БіГ офіційно оголосив про очищення території держави від касетного озброєння, яке є одним із найсмертоносніших у світі та залишає довгострокові шрами війни на території свого застосування⁴⁹.

Одним із найбільших донорів у галузі гуманітарного розмінування виступили уряди Сполучених Штатів, Норвегії, Нідерландів і Німеччини, а також Інститут спадщини Маршалла. Для боротьби з проблемою замінованих територій уряд БіГ створив Центр протимінної діяльності (Mine Action Center), який тісно співпрацює з численними неурядовими міжнародними організаціями в галузі гуманітарного розмінування⁵⁰.

На тлі тривалого повоєнного відновлення забруднення мінами перешкоджало безпечному поверненню біженців та ефективному відновленню зруйнованої інфраструктури країни. За оцінками Центру протимінної діяльності Боснії і Герцеговини, через понад 20 років після завершення бойових дій приблизно 838 км² землі є забрудненими. Це становить негативний вплив на понад 538.000 людей у понад 1400 громадах (близько 15% населення країни). З 1996 року до початку 2023 року в Боснії і

⁴⁸ U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 2001 - Croatia | Refworld. (2023). Refworld. <https://www.refworld.org/reference/annualreport/uscri/2001/en/29113>

⁴⁹ Bosnia and Herzegovina declared free from Cluster Munitions. (2023). Norwegian People's Aid. <https://www.npaid.org/mine-action-and-disarmament/news/bosnia-and-herzegovina-declared-free-from-cluster-munitions>

⁵⁰ (21 C.E.). Implementing the Dayton Peace Agreement: Demining [Review of Implementing the Dayton Peace Agreement: Demining]. US Department of State. https://1997-2001.state.gov/regions/eur/bosnia/bosnia_demining.html

Герцеговині постраждало 1770 осіб, які підірвалися на наземних мінах/бомбах, що не розірвалися; з них 615 померли від отриманих травм. Для місцевих громад забруднення є значною перешкодою на шляху соціально-економічного відновлення та забезпечення добробуту. Оскільки Боснія і Герцеговина залишається економічно вразливою і однією з найбідніших країн Європи, понад 60 відсотків населення проживає в сільській місцевості і залежить від доступу до землі для ведення сільського господарства, випасу худоби, полювання, збору деревини і трав. Багато людей переїжджають на забруднені території з економічних міркувань⁵¹.

Приклад Боснії і Герцеговини наочно демонструє вплив протимінної діяльності на сталий розвиток на різних рівнях, оскільки вона зменшує ризики для місцевих громад, що постраждали від наявних вибухонебезпечних предметів (ВНП). З огляду на нагальні гуманітарні, соціально-економічні та безпекові виклики повоєнної відбудови, немає сумнівів, що розробка і реалізація комплексних програм гуманітарної протимінної діяльності та розвитку має потенціал для досягнення кращих результатів як у гуманітарній діяльності, так і в галузі повоєнного розвитку та зміцнення миру⁵².

Хорватія. Внаслідок збройного конфлікту 1991-1995 років частина території Хорватії була забруднена наземними мінами та вибухонебезпечними залишками війни (ВЗВ). Пов'язана з цим небезпека перешкоджає повноцінному доступу цивільних осіб до забруднених земель і використанню останніх для ведення сільського та лісового господарства. Своєю чергою, це чинить негативний вплив на економічні спроможності населення.

Хорватія ратифікувала Конвенцію 1997 року про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення (Оттавська конвенція) у 1998 році. Згодом вона створила Хорватський центр протимінної діяльності (CROMAC) і Управління з питань протимінної діяльності (ОМА), які відповідають за оперативні і політичні аспекти національної протимінної діяльності на місцях. Прагнучи виконати міжнародні зобов'язання Хорватії щодо очищення усіх замінованих територій до 2026 року, CROMAC і ОМА ведуть активну діяльність з розмінування і підвищення обізнаності стосовно мінного забруднення по всій країні, знешкодивши тисячі вибухонебезпечних предметів⁵³.

⁵¹ *Bosnia and Herzegovina* | MAG. (2017). Maginternational.org.
<https://www.maginternational.org/what-we-do/where-we-work/bosnia-and-herzegovina/>

⁵² GICHD and UNDP. (2022, June 2). *The Sustainable Development Outcomes of Mine Action in Bosnia and Herzegovina*. Gichd.org.
<https://www.gichd.org/publications-resources/publications/the-sustainable-development-outcomes-of-mine-action-in-bosnia-and-herzegovina/>

⁵³ *Clearing landmines in Croatia: 2017–2018*. (2017). IHL in Action.
<https://ihl-in-action.icrc.org/case-study/croatia-demining-activities>

До 2021 року операції з розмінування коштували понад 7 мільярдів кун (€929 мільйонів). Згідно з даними, оприлюдненими хорватським парламентом у вересні 2022 року, для завершення розмінувальних робіт до 2026 року потрібні ще €224 мільйони⁵⁴. Хорватія розраховує покрити останні майже €94 мільйони з державного бюджету, а решту – за рахунок іноземних та європейських фондів. Згідно з даними, опублікованими Landmine & Cluster Munition Monitor, наприкінці 2020 року в Хорватії налічувалося 279,55 м² забруднених територій, у тому числі 196,89 точно замінованих територій і 82,66 підозрілих/ризикових територій⁵⁵. На сьогодні майже всі ці території (98,6%) складаються з лісових масивів, третину з яких (89,8 м²) Хорватія планує відновити завдяки фондам ЄС «Згуртованість» (EU Cohesion Funds)⁵⁶. При цьому вже сьогодні Хорватія є провідним координатором міжнародних зусиль для майбутнього розмінування території України⁵⁷.

Роль міжнародної допомоги в повоєнному відновленні регіону

Боснія і Герцеговина. Відновлення БіГ після руйнівної війни 1990-х рр. значною мірою залежало від участі інших держав, міжнародних партнерів та донорів. Після підписання Дейтонських угод 1995 року, які офіційно поклали кінець конфліктові, світова спільнота під проводом Європейського Союзу, Сполучених Штатів та різноманітних міжнародних фінансових установ (СБ, МВФ) відіграли значну роль у повоєнному відновленні БіГ.

Офіс Високого представника (ОНР), заснований під егідою Дейтонських угод, був наділений широкими повноваженнями нагляду за виконанням умов угоди, зокрема в рамках післявоєнного відновлення. Як зазначалось у першому розділі, Офіс Високого представника тісно співпрацював із Радою з втілення миру (РІС), до складу якої входили представники великих держав та яка відіграла одну з провідних ролей у відбудові Боснії і Герцеговини після війни.

БіГ величезною мірою залежить від закордонної допомоги. З 1996 року Європейський Союз через інструмент Pre-Accession Assistance (ІРА) надав БіГ цільових коштів сумою понад €3.7 млрд у галузях відбудови, верховенства

⁵⁴ *Izješće Odbora za obranu o Prijedlogu nacionalnog programa protuminskog djelovanja Republike Hrvatske do 2026.* (2022, September 27). Hrvatski Sabor. <https://www.sabor.hr/radna-tijela/odbori-i-povjerenstva/izvjesce-odbora-za-obranu-o-prijedlogu-nacionalnog-programa-0>

⁵⁵ (2021). *Landmine and Cluster Munition Report: Croatia* [Review of Landmine and Cluster Munition Report: Croatia]. <https://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2021/croatia/impact.aspx>

⁵⁶ *REPUBLIC OF CROATIA MINE ACTION REVISED WORK PLAN for meeting the Article 5 obligations of the Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction.* (2020). https://www.apminebanconvention.org/fileadmin/_APMBC-DOCUMENTS/Meetings/2020/18MSP-Croatia-Workplan.pdf

⁵⁷ *Ukraine will receive EUR 6.5 million from Croatia and Spain for humanitarian demining* | Ministry of Economy of Ukraine. (2023). <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=en-GB&id=d0679504-9fb6-4ae4-ab95-aabb9caae0f9&title=UkraineWillReceiveEur6-5-MillionFromCroatiaAndSpainForHumanitarianDemining>

права, сталої економіки, освіти та працевлаштування, транспорту, а також сільського господарства⁵⁸. Своєю чергою, Сполучені Штати надали БіГ понад \$2 млрд через агентство USAID для підтримки проєктів із покращення врядування, верховенства права, економічних можливостей для громадян, а також розвитку громадянського суспільства⁵⁹. Провідну роль також відіграли Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, особливо в рамках фінансування відбудови інфраструктури та економічного розвитку.

На додачу до фінансової допомоги, міжнародні партнери відігравали чільну роль у підтримці політичних реформ та регіонального розвитку за участі БіГ. Втіленням таких прагнень стала Угода про стабілізацію та асоціацію між Боснією і Герцеговиною та Європейським Союзом, яка стала плацдармом на шляху БіГ до євроінтеграції⁶⁰.

Попри значну підтримку з боку світової спільноти, процес повоєнної відбудови Боснії і Герцеговини зіштовхнувся зі значними викликами. Політичні розбіжності всередині країни, особливо між її двома федеративними суб'єктами – Федерацією БіГ та Республікою Сербською – часто стають на заваді реформ та ефективному розподілові міжнародної допомоги.

Щобільше, подекуди надмірне втручання міжнародних партнерів призвело до формування культури залежності (*dependency culture*), через яку політичні еліти БіГ забагато покладаються на зовнішню допомогу замість самостійної розробки стратегій урядування⁶¹.

Роль інших держав, міжнародних партнерів та донорів у відбудові Боснії та Герцеговини залишається провідною. Їхній сукупний вплив створив передумови для повоєнного відновлення країни, утім шлях до повноцінної інтеграції до спільноти європейських держав і побудови довгострокової стабільності вимагають системних зусиль: як з боку Боснії та Герцеговини, так і міжнародної спільноти.

Хорватія. Як і у випадку з Боснією та Герцеговиною, повоєнна відбудова Хорватії значною мірою залежала від інших держав, міжнародних партнерів та донорів. У цьому випадку провідний вплив належав Європейському Союзові, який надав Хорватії значну фінансову та політичну підтримку для здійснення внутрішньодержавних реформ. При цьому

⁵⁸ EU PROJECTS IN BIH | EEAS. (n.d.). [Www.eeas.europa.eu. https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/eu-projects-bih-0_en?s=219](https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/eu-projects-bih-0_en?s=219)

⁵⁹ Our Work | Basic Page | Bosnia and Herzegovina | U.S. Agency for International Development. (2024). U.S. Agency for International Development. <https://www.usaid.gov/bosnia-and-herzegovina/our-work>

⁶⁰ European Commission. (n.d.). *Stabilisation and Association Agreement*. Neighbourhood-Enlargement.ec.europa.eu. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/stabilisation-and-association-agreement_en

⁶¹ Sajić, N. (2023). Culture of Dependency and Federal Spirit in Bosnia and Herzegovina. *Foreign Policy Review*, 16(1), 122–133. <https://doi.org/10.47706/kkifpr.2023.1.122-133>

залученість ЄС до відновлення країни не обмежувалась лише фінансами: держави-члени союзу брали активну участь в інтеграції Хорватії до європейських структур. ЄС надав державі загальну допомогу в понад €3.5 млрд через різноманітні інтеграційні інструменти (так само як і у випадку БіГ – pre-accession funds), що сприяли економічному відновленню, інфраструктурному розвитку та інституційним реформам. Ця допомога була вирішальною в гармонізації політико-економічної та правової систем Хорватії з європейськими стандартами⁶².

З іншого боку, Сполучені Штати також виступили одним із найважливіших міжнародних акторів у повоєнному відновленні Хорватії через USAID, зосереджуючись на просуванні демократії, підтримці економічного розвитку та поверненні біженців⁶³. Також провідне місце у відбудові країни відіграли Світовий банк та Міжнародний валютний фонд: СБ надавав позики й технічну допомогу для стабілізації економіки, відновлення інфраструктури та реформування органів місцевої влади, тоді як МВФ зосереджувався на стабілізації макроекономічного клімату країни, що було невід’ємним елементом залучення закордонного фінансування та забезпечення довгострокового економічного розвитку⁶⁴.

Поза тим, інтеграція Хорватії не обмежувалась виключно економічним простором, а охоплювала й безпековий: у 2009 країна отримала запрошення стати повноправним членом НАТО, пройшовши довгий шлях через програму Partnership for Peace (PfP). Це дозволило Хорватії не лише зміцнити власну безпеку, а й інтегруватись у євроатлантичний політичний простір⁶⁵.

Попри вищезазначені успіхи, процес повоєнної відбудови Хорватії не минув без труднощів. Країна зіштовхнулась зі значними викликами в розслідуванні воєнних злочинів, боротьбі з корупцією та реінтеграцією біженців. Тим не менше, досягнення Хорватії в післявоєнному відновленню значно переважають БіГ, позаяк першій вдалося успішно інтегруватися до європейської й міжнародних спільнот, подолавши історичні тягарі минулого.

⁶² Croatia – European Commission. (n.d.). Neighbourhood-Enlargement.ec.europa.eu. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/croatia_en

⁶³ Jeffers, W. (2004, August). *Overview of USAID Programs in Croatia*. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdaca481.pdf

⁶⁴ Malinar, A. (2022). The role of the World Bank and the International Monetary Fund in the Healthcare Financing Reforms in Croatia: Transfer of Ideas and Limited Coercion. *Global Social Policy*, 146801812211080. <https://doi.org/10.1177/14680181221108017>

⁶⁵ 15th anniversary of Croatia's NATO membership. (2024). Template.gov.hr. <https://mvep.gov.hr/press-22794/15th-anniversary-of-croatia-s-nato-membership/272151>

Рекомендації для української влади

- 1) **Фокус на down-top процесах.** Українській владі важливо дати простір для громадських ініціатив «знизу», позаяк вони будуть визначальними для ефективної повоєнної відбудови на місцях. Досвід БіГ та Хорватії показав, що децентралізація певних процесів відбудови для більшої автономності місцевої влади чинить позитивний вплив на локальне відновлення. Хоча такий ступінь децентралізації процесів відбудови несе в собі певні корупційні ризики, їх можна подолати методами громадського, державного та міжнародного контролю.
- 2) **Бюрократія \neq успіх.** Надмірна бюрократизація процесів розподілення коштів на місцевих рівнях створюватиме штучні перешкоди для реалізації локальних проєктів. Хоча бюрократія *per se* є важливою з точки зору систематизації відбудовчих процесів на стратегічному рівні, це може завадити ефективному відновленню на місцях.
- 3) **Сприйняття біженців крізь призму громади, а не втікачів.** Українські громадяни, що вимушено опинилися за кордоном, мають величезний потенціал для реалізації публічної дипломатії України на міжнародному рівні, а також мають шанси повернутися додому. Тому українській владі варто відмовитись від сприйняття українських біженців за кордоном крізь призму втікачів та натомість заохочувати їхнє повернення додому через економічні, фінансові й освітні стимули.
- 4) **Розраховувати передусім на себе.** Міжнародна допомога має здатність спорадично скорочуватися або збільшуватися, тож надмірна залежність від зовнішніх стимулів створює ризики для виникнення dependency cycle для України. Для цього українській владі варто проаналізувати галузі повоєнної відбудови, які держава зможе взяти під свою опіку та виділити ті, до яких пріоритетним стане залучення закордонних партнерів.
- 5) **ОГС = потужна підтримка локальних проєктів.** Позаяк великі міжнародні донори, як-от USAID або Світовий банк чи МВФ, мають потенціал надати фінансування стратегічним галузям повоєнної відбудови, закордонні організації громадянського суспільства можуть відіграти значну роль у місцевій розбудові, позбавивши державу та великих міжнародних партнерів тягаря мікроменеджменту.

- 6) **Сприяння громадському контролю.** Задля уникнення внутрішньополітичних та міжнародних конфліктів, пов'язаних із ефективністю та прозорістю розподілу закордонної допомоги, держава має всебічно сприяти висвітленню та обґрунтуванню використання отриманої допомоги.
- 7) **Розробка чітких стратегій.** Для кожної з галузей повоєнного відновлення – від гуманітарного розмінування до відбудови інфраструктури чи повернення біженців – Україна потребуватиме розробки чітких політичних та економічних стратегій, які повинні йти в ногу з часом, відповідати поточним пріоритетам України та регулярно оновлюватись, зважаючи на ефективність втілення тих чи інших завдань післявоєнного відновлення.

Рекомендації для міжнародних партнерів, донорів України

- 1) **Відсутність мікроменеджменту.** Нагляд за ефективністю використаних коштів є цілком прийнятним, однак надмірне втручання в операційні процеси лише заважатиме реалізації проєктів на місцевому рівні.
- 2) **Розподіл зон фокусу.** Якщо кожен із великих донорів фінансуватиме зусилля з промоції демократії чи покращення урядування, інші сфери повоєнної відбудови залишаться без уваги. Для цього важливо створити міжнародну координаційну платформу для узгодження пріоритетних галузей фінансування України з боку різноманітних донорів, аби уникнути дублювання функцій.
- 3) **Заохочення сталого розвитку.** Для України важливо вийти на такий рівень економічного розвитку, за якого міжнародну цільову допомогу з часом зможуть повністю замінити економічне зростання та закордонні інвестиції.
- 4) **Зміцнення та підтримка довіри.** Важливо регулярно проводити консультації з Україною для розуміння її поточних потреб і пріоритетів, а також для покращення довіри між сторонами.